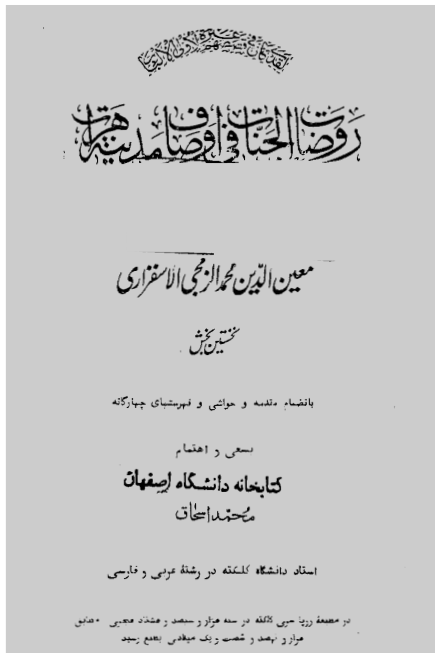

روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات یا بیہقی منسوخ

دکتر مهدی کیوان
استادیار بازنشسته دانشگاه اصفهان

است. آنگاه با عنوان «دعای حضرت پادشاه» و «دعای حضرات شاهزادگان کامکار» و «دعای دولت امرای ملک آرای عالی رأی» زبان به نعت سلطان حسین بایقرا می‌گشاید و به توصیف بلده طیبه هرات می‌پردازد. شدت سینه روی زمین خراسان لیک هرات از ره معنی دل خراسانست مؤلف در سبب تألیف اثرش می‌نویسد: «غرض آن که چون این مدینه‌السلام با احترام و قبه‌الاسلام عالی مقام را درین ایام افاضت انجام جمعیت تمام و جامعیت ما لا کلام حاصل گشت بنده... را همیشه در خاطر می‌گذشت که بعضی از آثار و اوصاف و احوال این مدینه با سکنین... در قید تألیف و سبک تحریر کشد (ص ۳۱). این تألیف به تشویق خواجه قوام‌الدین نظام‌الدین وزیر سلطان حسین بایقرا انجام شد: ممالک را به حسن رای از سر ساخت آبادان قوام‌الدین نظام‌الملک عالی رای جم فرمان (ص ۳۳) ترتیب این کتاب بر ۲۷ روضه و هر روضه

کتاب ارزشمند، روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات تألیف معین‌الدین محمد الزمعی الاسفزاری است. کتاب در دو جلد مستقل از هم با دو مصحح، در دو تاریخ، با فاصله قریب به سی سال به زیور طبع رسید. بنا بر فهرست مندرجات، جلد نخست روضات در اصل شامل بیست و هفت روضه است. جلد اول یا بخش نخست، روضه‌های اول تا پنجم را در بر می‌گیرد و بخش دوم شامل روضه‌های هشتم تا بیست و هفتم است. شایان ذکر است که روضه‌های ششم، هفتم و بیست و هفتم کتاب روضات که در فهرست مندرجات معین و مذکور است، در هیچ یک از دو جلد موجود نیست. البته سیدمحمدکاظم امام، مصحح بخش دوم در تعلیقات جلد دوم درباره فقدان روضه بیست و هفتم به تفصیل سخن گفته است. محمد اسحاق، استاد دانشگاه کلکته برای تصحیح بخش اول به شش نسخه مراجعه کرده است، ولی نسخه اصلی مورد استفاده وی متعلق به کتابخانه «انجمن آسیایی کلکته» است. محمداسحاق درباره نسخه «انجمن آسیایی» می‌نویسد: کاغذ آن ترمه‌ای، دارای حواشی مذهب با قطع ربعی مشتمل بر ۸۲۲ صفحه است. این نسخه قدیم‌ترین است که در سال ۹۱۱ ق. با خط نسخ خوب نوشته شده است. بنا به گفته مصحح، این نسخه از لحاظ صحت عبارات، تمامی مطالب و روضه‌ها و چمن‌ها و کمی اغلاط و محذوفات و سقاط و زیبایی خط بر نسخ دیگر ترجیح دارد. مصحح با مراجعه به بقیه نسخ محذوفات و سقاط را تکمیل نموده است. آنچه سهو قلم کاتب به نظر آمده، مصحح به ذوق و سلیقه خویش اصلاح کرده است. فهرست بیست و هفت روضه که عنوان روضه‌ها و چمن‌هاست با خط سرخ و مضامین آن با خط سیاه نستعلیق معمولی به دست کاتب دیگری به رشته تحریر درآمده است.

مشمول بر چند چمن نهاده آمد. روضه اول «در بیان بنای شهر هرات و لطافت آن حمیت عن الافات». مؤلف درباره بنای هرات هشت روایت نوشته که از آنها هفت روایت بنای شهر را به پادشاهان پیشدادی ایران نسبت می‌دهد و روایت هشتم که از حضرت رسالت صلی الله نقل است، بنای هرات را به خضر نبی و ذوالقرنین نسبت می‌دهد (ص ۵۵). روضه دوم «در کیفیت اوضاع بلده فلک ارتفاع» است و مشتمل بر دو چمن: چمن اول در بیان شهربندی که اکنون معمور است و در جانب جنوبی شمیران و قهندز افتاده چمن دوم در ذکر بعضی از مضافات و از بدایع و عمارات. در این دو چمن صحبت از جغرافیای تاریخی خراسان و فضیلت خراسانیان و به خصوص شیخ عبدالرحمن جامی است. روضه سوم «در بیان فضیلت مملکت خراسان و اخبار که در باب آن مملکت مرویست» که مشتمل بر دو چمن است. چمن دوم در ذکر فضیلت بلده فاخره طیبه هرات است. روضه چهارم مشتمل بر چهار چمن است در ذکر «قصبات و ولایات و توابع و مضافات آن». چمن اول درباره رودخانه هرات و چشمه ساران و مزارع است. در چمن دوم مؤلف به جغرافیای تاریخی ولایت اسفزار که مولد مؤلف است به تفصیل سخن گفته است.

ویرانه من اگرچه زشتست

چون خوی گرفته‌ام بهشت است (ص ۴۹). چمن سوم در ذکر قصبه فوشنج، شکیدیان، کوسویه و مزرعه فلبنان است. مؤلف درباره فوشنج می‌نویسد: به پشنگ بن افراسیاب متعلق است و گویند در آنجا ابراهیم خلیل (ع) رباط و مسجدی بنا کرد. چمن چهارم در ذکر بادغیس، لنگر امیرغیاث، قلعه نرتو و ولایت کرخ است. از جمله آمده است که «از بادغیس همه عمارات هرات چوب پوش است و آن درخت اورس است در غایت محکمی و سبکی» (صص ۹۸-۹۹). روضه پنجم درباره «ولایات که دورتر است از توابع

روضات الجنات فی اوصاف
مدینه هرات
تألیف: معین‌الدین محمد
الزمعی الاسفزاری
تصحیح: سید محمد کاظم امام
ناشر: دانشگاه تهران، چاپ
اول، ج اول ۱۳۳۸، ج دوم ۱۳۳۹.

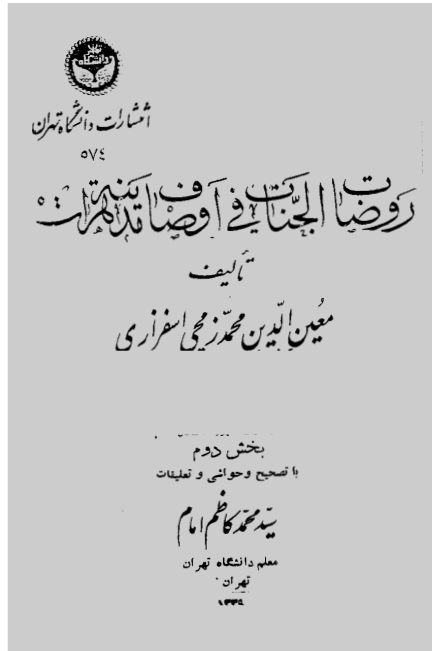
مؤلف در روضه بیست و چهارم، طی دو «چمن» از مسایل مهم از جمله سخنرانی سیدعلی واحدالعین بر منبر و اعلام مذهب شیعه و نقض اهل سنت و جماعت سخن می گوید

این کتاب در دو جلد مستقل از هم با دو مصحح، در دو تاریخ، با فاصله قریب به سی سال به زیور طبع رسید

شایان ذکر است که روضه ششم، هفتم و بیست و هفتم کتاب روضات که در فهرست مندرجات معین و مذکور است، در هیچ یک از دو جلد، موجود نیست

کتاب روضات الجنات که از متون بسیار موفق ادبیات کلاسیک ایران است، نه تنها از شیوایی و زیبایی نثر برخوردار است، بلکه یکی از منابع بسیار مهم تاریخ اجتماعی ایران به شمار می رود که پژوهشگران مسایل تاریخی ایران به این مأخذ کمتر توجه نموده اند. چنانچه از شیوه نگارش و مباحث کتاب بر می آید، مؤلف در ادبیات فارسی و عربی و ظرایف آن توانایی فراوان داشته، ضمن اینکه پژوهشگری دقیق و امین بوده است. در خاتمه مقدمه چنین آمده: «امیدواری به کرم مطالعان این اوراق آنکه اگر از مطالعه این سطور فیضی یابند مؤلف را به دعا خیر یاد فرمایند و اگر بر عیبی و سهوی مطلع گردند به کمال و لطف خود عفو نمایند، تحت کتابه به بعون الله و حسن توفیقه فی العشر الاوسط من ذی الحجة الحرام سنه احدی عشر و تسعمائه» (ص، یب).

مولانا معین الدین اسفزاری وعده تکمیل دفتر دوم کتاب روضات الجنات را می دهد، اما در اثر انقلابات زمان و کشته شدن مربی و ممدوح خود خواجه قوام الدین نظام الملک وزیر، توفیق نوشتن و ایفای

ترشیز، جوین، بحرآباد، اسفراین جرجان و طبرستان» است. از جمله ولایات این چمن، جوین که از بقاع مبارکست و ابوالمعالی جوینی که امام الحرمین مشهورست از آن ولایت است (ص ۱۹۹). چمن چهارم «در ذکر قهستان، سجستان، فراه، قندهار، گرمسیر، غور و غرجهستان» است. «اما قهستان ولایتی است... و بعضی از ایشان را به الحاد متهم می دارند.» و دیگر سیستان است که دارالملک ملک نیمروز است... و شاهان سجستان که نسب ایشان به کیخسرو می شود» (ص ۲۳۳). در جلد نخست، فهرست مباحث روضه ششم و هفتم نقل شده، اما شرح و توصیف این دو روضه در هیچ یک از دو جلد مذکور نیست. روضه ششم «در ذکر سلاطین و حکام که از زمان ظهور اسلام الی هذاالایام حاکم و عامل هرات» بوده اند، مشتمل بر دو چمن است: چمن اول «در ذکر والیان و حکام خراسان که در هرات مقیم بوده اند تا اسماعیل سامانی». چمن دوم «در ذکر احوال بعضی سامانیان و غیر آن». روضه هفتم «در ذکر سلاطین غور و ملوک کرت» مشتمل بر هفت چمن: چمن اول «در ذکر سلاطین غور، چمن دوم در ذکر بعضی ملوک کرت که والی هرات بوده اند»، چمن سوم «در ذکر قتل دانشمند بهادر»؛ چمن چهارم «در ذکر ملک غیاث الدین کرت»؛ چمن پنجم «در ذکر وقایعی که میان ملک غیاث الدین و ملک قطب الدین اسفزار و غیره حادث شد»؛ چمن ششم «در ذکر عمارات ملک غیاث الدین و رفتن او به مکه و حالات دیگر». فهرست مباحث روضه هشتم تا بیست و هفتم در بخش نخست ذکر شده است که در جلد دوم درباره آن ها سخن می گویم. مطالب جلد نخست روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات با این عبارت به اتمام می رسد: «دیگر از توابع هرات قصبات و ولایات مثل ایبورد، نسا، یازر، ارغیان، بیار، جمند، جاجرم و غیرها بسیارست که اگر به تفصیل آن شروع رود کتاب به اطناب کشد و مقصود مفقود ماند. حسینا الله و نعم الوکیل».

کتاب روضات الجنات که از متون بسیار موفق ادبیات کلاسیک ایران

عده را تا مدت ها پیدا نمی کند. (ص، لو). کتاب دارای فهرست اسماء رجال و اماکن، ملل، قبایل، فرق، کتب و غیره است. مصحح دو صفحه را در اول و آخر کتاب به تصویر نسخه و متن اصلی اختصاص داده است.

کتاب «روضات الجنات» با کیفیت عالی چاپ و صفحه آرایی و در ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۱ م. از طرف دانشگاه اسلامی علیگر با کمک دولت ایران در سلسله انتشارات این دانشگاه به زیور طبع آراسته شده است. * * *

بخش دوم روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات با تصحیح و تحشیه و تعلیقات سیدمحمد کاظم امام در ۱۳۳۹ ش. به چاپ رسید. جلد نخست این اثر نقیص تصحیح محمد اسحاق استاد دانشگاه کلکته توسط دانشگاه اسلامی علیگره قبلاً به زیور طبع آراسته گردیده بود.

محتوای مقدمه مصحح مشتمل است بر جغرافیای تاریخی هرات از قدیم ترین روزگاران تا عهد شاهرخ تیموری به اختصار، بناها و آثار استادان و هنرمندان دارالعلم هرات؛ تاریخ های هرات.

کاظم امام درباره جبران فقدان روضه بیست و هفتم بدون اشاره به فقدان روضه ششم و روضه هفتم می نویسد از آنجا که روضه بیست و هفتم تاکنون پیدا نشده «عجالتاً برای جبران این نقیصه در دیباچه حاضر ضمن شرح تاریخچه شهر هرات، اسامی و اوصاف بسیاری از ابنیه، عمارات هرات از مساجد، مدارس، خانقاه ها، لنگرها، کتابخانه ها، حظائر، باغ های سلطنتی، قلاع و مزارات فراهم و مذکور گردیده و این نقیصه یعنی فقدان روضه بیست و هفتم تا اندازه ای جبران شده است» (ص، ۴۶)

روضه هشتم با عنوان «در ذکر وفات ملک غیاث الدین و احوال و احفاد او» مشتمل بر هفت چمن است. چمن اول در ذکر محاربه امیر وجیه الدین مسعود

مجلد دوم روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات همچون مجلد نخست آن از نمونه‌های برجسته نگارش و نثر قرن نهم و از منابع بسیار مفید و معتبر تدوین تاریخی اجتماعی و جغرافیای تاریخی خراسان و بخصوص «ربع هرات» به شمار می‌رود

چمن اول روضه هشتم در ذکر محاربه امیر وجیه‌الدین مسعود سربدار و شیخ حسن جوری با ملک معزالدین حسین و کشته شدن شیخ حسن است

چمن اول روضه یازدهم در ظهور جماعت لغریان و استیلائی باطنی‌ها بر هرات است

می‌ستاند... حکم فرمود که در شهر و بیرون منادی کردند که هیچ کس به علت دروازه‌بانی و راه‌داری از کسی چیزی نگیرد... که اگر کسی چیزی ستاند کشتنی باشند... و هنوز مملکت اثر آرامش از آن سیاست به جایگاه دارد» (ج، ۲، صص ۲۳۷-۲۳۸). روضه‌های بیست و یکم و بیست و دوم به لشکرکشی سلطان حسین بایقرا به غرب ایران و جنگ‌های لشکرسلطان با ترکمانان آق قویونلو اختصاص دارد. مؤلف در روضه بیست و سوم به جلوس «ابوالغازی سلطان [حسین] بهادر بر سر سرفرازی» اشاره می‌کند و از وقایع روزگار پادشاهی وی، از جمله بنای باغ جهان آراء اولاد رشیدسلطان به تفصیل سخن می‌گوید.

مؤلف در روضه بیست و چهارم با عنوان «در بیان بعضی وقایع که در میدانی جلوس همایون واقع شد» در طی دو چمن از مسایل مهم از جمله سخنرانی سیدعلی واحد العین بر منبر و اعلام مذهب شیعه و نقص اهل سنت و جماعت سخن می‌گوید (ص ۳۳۹). روضه بیست و پنجم «در ذکر جلوس یادگار محمدمیرزا» است. در تنها چمن این روضه مؤلف به ابلاغ سلطان حسین بایقرا به هرات و قتل یادگار محمدمیرزا و فرارتراکمه از هرات می‌پردازد.

باتوجه به اینکه کتاب فاقد شرح روضه بیست و هفتم است، روضه بیست و ششم آخرین روضه این کتاب لامحاله محسوب می‌شود. روضه بیست و ششم با عنوان «در ارتفاع دولت حضرت سلطان از افق تأییدات ربانی و برآمدن بر اوج سریر جهانبانی کثرت ثانی» با این عبارت روضه‌های بیست و ششگانه به پایان می‌رسد: «وصلی الله علی حبیبه محمد واله و اصحابه و عترته الطیبین الطاهرین و سلم تسلیماً کثیراً کثیر». روضه بیست و هفتم با عنوان «در ذکر بخشش و بخشایش و انواع عواطف و آسایشی که از حضرت اعلی به رعایا ظهور یافته» هنوز پیدا نشده است.

مجلد دوم روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات تألیف مولانا معین‌الدین اسفزاری همچون مجلد نخست آن از نمونه‌های برجسته نگارش و نثر قرن نهم و از منابع بسیار مفید و معتبر تدوین تاریخی اجتماعی و جغرافیای تاریخی خراسان و به خصوص «ربع هرات» به شمار می‌رود. مؤلف که خود شاعر و شعرشناس بوده است با ذکر شاهد از اشعار فارسی و عربی بر سلاست و نمکینی زبان کتاب افزوده است. مصحح هر کجا که لازم دانسته مسایل مبهم را در پاورقی توضیح داده است (صص ۹۷-۹۸). مصحح همچنین کاستی‌های نسخه مورد استفاده خود را با مراجعه به نسخ دیگر جبران کرده و آنها را در قلاب [ ] شرح کرده است. (ص ۱۱۰)

حواشی و تعلیقات کتاب بدین قرار است:
بخش اول: فائت و مستدرکات حواشی: در این بخش مصحح با رجاعات مطمئن به معرفی بیشتر مشاهیر، امکنه و کتب مهم و توضیح پاره‌ای از وقایع پرداخته است.

بخش دوم حواشی به ذکر فرهنگ لغات مغولی و ترکی اختصاص دارد. در این بخش سیدمحمد کاظم امام براساس حروف تهجی کلمات نامأنوس را به فارسی معنی کرده است. بخش‌های سوم و چهارم فهرست اعلام و نام جای‌ها را تشکیل می‌دهد. بخش پنجم به نقل کتب با ذکر صفحه مورد ارجاع مربوط است. در بخش ششم مؤلف فهرست ابواب و فصول مجلد دوم بیان کرده است. آخرین بخش تکمله حواشی است.

کتاب «روضات الجنات» با کیفیتی عالی و با صفحه‌پردازی بسیار خوب با تصحیح و حواشی و تعلیقات مفید و فاضلانۀ سید محمد کاظم امام در سال ۱۳۳۹ ش، در تهران و در دوره انتشارات دانشگاه تهران به زیور طبع آراسته شده است.

سربدار و شیخ حسن جوری با ملک معزالدین حسین و کشته شدن شیخ حسن است. در چمن دوم به محاربه میان امیرغرغن از امرای چنگیزخانی و ملک معزالدین حسین اختصاص دارد. چمن سوم و چهارم درباره‌ی محاربه امیرغرغن و ملک معزالدین حسین است. چمن پنجم در جلوس ملک غیاث‌الدین بیرعلی بر مسند ایالت هرات؛ چمن ششم در ذکر حالاتی که میان حضرت صاحب قران و ملک هرات واقع بوده، چمن هفتم در ذکر تزویج سونج‌آغا با ملک زاده هرات است. روضه نهم در توجه حضرت صاحب‌قران به عزم تسخیر خراسان، و روضه دهم در تفویض نمودن حضرت صاحبقران مملکت خراسان را به شاهرخ - اختصاص دارد.

روضه یازدهم به حوادث هرات مربوط و مشتمل بر پنج چمن است: چمن اول در ظهور جماعت لغریان و استیلائی باطنی‌ها بر هرات است؛ چمن دوم به ذکر فترات و حوادث نتیجه‌ی حمله‌ی فرزندان چنگیزخان به هرات اختصاص دارد. مطالب این چمن از تاریخ ملوک کثرت سیفی هروی و تاریخ منهج سراج نقل شده است: «پس تولی خان فرمود تا تمامی خلق هرات را به چهار قسم کردند و هر قسمی را به دروازه بیرون بردند. و به قتل آوردند» (ص ۵۸). چمن سوم به «ویزانی بلده هرات» مربوط است. [پس] «به فرمود (چنگیزخان)... شهر را بگرفت و به فرمود تا خلائق از صغیر و کبیر و پیرو جوان را به تیغ بگذرانند» (ص ۶۳)

چمن چهارم و پنجم به ادامه ویرانی هرات مربوط است «... [گاهی] از عیاران در هرات و گاهی در کوهپای‌ها می‌بودند، درین مدت پانزده سال دیگر دیار نبود» (ص، ۷۱). مؤلف در چمن دوازدهم به حادثه‌ی بوجای ابن دانشمند و اقدامات برای آبادانی مجدد هرات پرداخته است. روضه سیزدهم در ذکر مرگ سلطان بایسنقر است. در چمن اول این روضه مؤلف به حادثه‌ی کارد زدن به شاهرخ میرزا می‌پردازد. چمن دوم پردازی از شیوع بیماری وبا و چمن سوم ذکر مرگ شاهرخ است.

«... اما به واسطه‌ی کثرت مردم هوایی و ازدحام خلائق هرجایی، هر آینه هرگونه افعال ناشایست در وجود می‌آمد و هیچ شک نیست که عقیده‌ی اهل حقایق حق است، پس طاعون تبعه‌ی ذمائم اعمال گوناگون تواند بود» (ص ۹۲). مبحث بعد در روضه چهاردهم با عنوان «در بیان آبادانی هرات...» مؤلف با نقل مطالب جهانگشای جوینی آبادانی شهر را به امیرعزالدین نسبت می‌دهد. نویسنده در روضه پانزدهم با عنوان «وقایعی که بعد از وفات شاهرخ سلطان در مدینه هرات» سه چمن می‌گشاید، که در هر سه چمن سخن از پادشاهی میرزا الخ بیگ است. مؤلف در روضه شانزدهم به جلوس بابر میرزا و گرفتاری‌ها و جنگ‌هایش پرداخته است.

روضه هفدهم با عنوان «جلوس بابر میرزا کثرت ثانی» در پنج چمن به زندگی سیاسی و سرانجام مرگ وی اختصاص دارد. در پایان چمن پنجم خبر از جلوس ابراهیم میرزا می‌دهد. در روضه هیجدهم با عنوان در ذکر توجه سلطان ابوسعید به خراسان و تمکن یافتن بر سریر ملک» مؤلف در یک مقدمه و یک چمن به لشکرکشی‌ها و سلطنت امیرزاده شاهرخ می‌پردازد. عنوان روضه نوزدهم «در جلوس پادشاه ترکمان جهانگشای میرزا بر سریر سلطنت خراسان» است. مؤلف در این روضه درباره‌ی حوادث روزگار سلطنت سلطان ابوسعید و لشکرکشی جهانگشاه قره‌قویونلو به خراسان و تسخیر این خطه، می‌پردازد. در روضه بیستم، با عنوان «جلوس سلطان سعید کثرت ثانی بر سریر کامرانی» نویسنده روضات درباره‌ی مبارزات سلطان ابوسعید و نیز ولادت شاهزاده بایسنقر میرزا در چهار چمن پردازی نیکو ارائه می‌دهد. «... در این وقت به عرض آن سلطان سلطان نشان رسید که از غله و میوه و هیزم و غیر آن هرکس به شهر می‌آورد دروازه‌بانان مقداری